

Котловий С.А. Конфліктні форми поведінки та причини їх виникнення в учнів професійно-технічних навчальних закладів. / С.А.Котловий // Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання у підготовці фахівців: методологія, теорія, досвід, проблеми // Зб.наук.пр. – Випуск 27 / Редкол.: І.А.Зязюн (голова) та ін.. – Київ – Вінниця: ТОВ фірма «Планер», 2011. – С.122 – 128.

122

УДК 316.454.52:377

С.А.Котловий,
аспірант Уманського державного
педагогічного університету
імені П.Тичини

КОНФЛІКТНІ ФОРМИ ПОВЕДІНКИ ТА ПРИЧИНИ ЇХ ВИНИКНЕННЯ В УЧНІВ ПРОФЕСІЙНО-ТЕХНІЧНИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ

Постановка проблеми. На сучасному етапі розвитку українського суспільства істотно підвищилися вимоги до здатності зростаючої особистості поводитися компетентно, у складних умовах життя виявляти мобільність, наполегливість, упевненість у собі, поводитися конструктивно. Зміна суспільних пріоритетів, модернізація національної системи освіти на засадах особистісно орієнтованого підходу об'єктивують необхідність посилення уваги до створення в сім'ї та навчальних закладах сприятливих умов для розвитку самостійної, творчої, життєздатної людини з розвиненою самоповагою і почуттям самовартості.

Людина як соціальна істота не може розвиватися поза суспільством, коли не враховуються історичні, соціальні й культурні цінності, часовий фактор. Сучасний світ є досить стрімким, йому притаманні швидкий темп, ритм, чіткість – провідні критерії нашого часу. Впродовж свого життя людина має стати в міру гнучкою, витривалою, щоб зуміти вижити в цьому

насиченому конфліктами світі. Конфлікти, як реальність сьогодення, займають значну частину нашого життя, а отже, потрібно якомога раніше здобути знання про закони конфліктної взаємодії, навчитися керувати конфліктом, зробити його конструктивним, навчитися володіти своїми емоціями, які б перестали руйнувати наш внутрішній і зовнішній світ. Там, де є людина, завжди є конфлікти, тому що вони – постійні супутники буття і суспільного розвитку.

Таким чином, проблема конфлікту та його руйнуючих впливів є однією з актуальних проблем часу, а її вирішення потребує не тільки певних знань, а й бажання самих людей безконфліктно вирішити проблеми, а навчальні заклади, як провідні соціальні інститути, мають вирішити досить важливу місію – сформувати в учнів соціальний досвід безконфліктної поведінки, як основи людських взаємовідносин.

Аналіз основних досліджень. Проблема взаємин людей у конфліктних ситуаціях, відкрите зіткнення позицій, принципові зміни діяльності й настановлень особистості – всі ці та інші психолог-педагогічні складові конфлікту вже досить довгий час привертають увагу дослідників. Вивчаються загальні особливості міжособистісних конфліктів (Н.В.Грішина, О.М.Дмитрієв, В.В.Кудрявцев, Б.Д.Паригін, М.М.Обозов та багато інших), розглядаються внутрішньособистісні конфлікти (Ф.Ю.Василюк, О.А.Донченко, Т.М.Титаренко та ін.), досліджуються особливості перебігу, причини виникнення, способи попередження та ліквідації конфліктів [4; 2;].

Сьогодні актуального значення набуває вивчення різноманітних конфліктів (О.Я.Анцупов, А.М.Бандурка, Ф.М.Бородін, І.В.Ващенко, Н.В.Грішина, О.А.Донченко, Н.М.Коряк, Г.В.Ложкін, Л.А.Петровська, М.І.Пірен, Н.І.Пов'якель, О.І.Шипілов). Різні галузі психологічної та педагогічної науки останнім часом викликають велике зацікавлення в проблематиці конфліктів [1; 4; 9; 11; 12].

Тільки незначна кількість досліджень присвячена вивченню конфліктів у педагогічному процесі професійно-технічних навчальних

закладів. Об'єктивно педагогічна ситуація у цих навчальних закладах є досить конфліктогенною, оскільки в ній здійснюються впливи на особистість старшого підліткового віку. До того ж контингент вихованців професійного ліцею є досить різноплановим. Сюди досить часто направляють підлітків із девіантною поведінкою, дітей-сиріт тощо, поведінка яких є досить часто конфліктною, тобто нестабільною. Складний процес соціальної адаптації в умовах професійного ліцею, нові знайомства в гуртожитку, нові переживання й відсутність життєвого досвіду гуманних взаємин, поява специфічних інтересів – все сприяє загостренню взаємостосунків у педагогічному процесі професійно-технічного навчального закладу.

123

Мета статті: розкрити причини виникнення та види конфліктних форм поведінки учнів професійного ліцею.

Виклад основного матеріалу. Конфлікт – постійний супутник людського буття і суспільного розвитку. Поширеність конфліктів, їх роль в суспільному житті, привертала до них увагу ще з часів глибокої старовини. Так, Аристотель, Гоббс, Платон першими описали конфлікт, характеризуючи його, як визначений феномен суспільного розвитку та соціальної дії. Існує майже сто визначень поняття «конфлікт», які формулюють залежно від сфери діяльності, пізнання, цінностей, оцінок у процесі зміни епох та історичних періодів розвитку суспільства [9].

Конфлікт – це зіткнення протилежно направлених, несумісних тенденцій у свідомості окремої особи в міжособистісних відносинах у групі, пов'язане з гострими негативними емоційними переживаннями [4].

На думку А.Т.Ішмуратова, конфлікт є виявом протиборства, тобто активного зіткнення тенденцій, оцінок, принципів, думок, характерів, еталонів поведінки [6].

Конфлікт потребує певних умов для свого виникнення. По-перше, конфлікт можливий лише за наявності двох і більше сторін, причому, в

процесі розвитку конфлікту виникають тенденції до поляризації сторін для суб'єктів, що протистоять один одному. По-друге, необхідною умовою конфлікту є наявність «дефіциту», тобто обмеженої кількості матеріальних чи духовних благ, коли всі бажаючі не можуть задовольнити свої потреби в них. По-третє, конфлікт виникає лише тоді, коли сторони намагаються досягти мети за рахунок одна одної. По-четверте, важливим аспектом конфліктних відносин є влада, бо лише маючи її можна контролювати і спрямовувати поведінку іншої сторони [6].

Конфлікт виникає тільки там, де два чи більше суб'єктів не тільки усвідомлюють розбіжність інтересів, але й активно протидіють один одному. Об'єктивно наявна розбіжність цілей та інтересів, узятая сама по собі, ще не створюють реальних умов для розгортання конфлікту.

Що стосується причини виникнення конфліктів та конфліктних форм поведінки учнів професійного ліцею, то тут науковці виділяють чотири загальні групи причин, а саме: об'єктивні, управлінські, психологічні і особистісні. Перші дві групи факторів носять в основному об'єктивний характер, третя і четверта – головним чином суб'єктивний.

Розуміння об'єктивно-суб'єктивного характеру причин конфліктів є досить корисним для визначення способів їхнього попередження, вироблення оптимальної стратегії поведінки людей у типових конфліктах. До числа об'єктивних причин конфліктів можна віднести головним чином ті обставини соціальної взаємодії людей, що привели до зіткнення їхніх інтересів, думок, установок тощо. Об'єктивні причини призводять до створення передконфліктної обставини – об'єктивного компонента передконфліктної ситуації.

Суб'єктивні причини конфліктів учнів професійних ліцеїв в основному пов'язані з тими індивідуально-психологічними особливостями опонентів, які призводять до того, що вони вибирають саме конфліктний, а не який-небудь інший спосіб вирішення об'єктивного протиріччя, що створилося. Людина не йде на компромісне рішення проблеми, не

поступається, не уникає конфлікту, не намагається разом з опонентом взаємовигідно вирішити виникле протиріччя, а вибирає стратегію протидії. Практично в будь-якій передконфліктній ситуації в учня є можливість вибору конфліктного або одного з неконфліктних способів її вирішення. Причини, у силу дії яких студент вибирає конфлікт, у контексті сказаного вище, носять головним чином суб'єктивний характер.

При короткому розгляді характеру зв'язків між об'єктивними і суб'єктивними причинами конфліктів можна відзначити наступне. По-перше, жорсткий поділ об'єктивних і суб'єктивних причин конфліктів, а тим більше їхнє протиставлення, очевидно, неправомірне. Будь-яка об'єктивна причина відіграє свою роль у виникненні конкретної конфліктної ситуації, у тому числі через дію суб'єктивних факторів. Таким чином, в основі, здавалося б, чисто суб'єктивної причини конфлікту може в кінцевому рахунку лежати об'єктивний фактор[1].

По-друге, мабуть, немає жодного конфлікту, який в тій чи іншій мірі не був би обумовлений, крім суб'єктивних, і об'єктивними причинами. У будь-якому міжособистісному конфлікті завжди ту або іншу роль відіграє суб'єктивний фактор. Якщо людина суб'єктивно не

124

прийме рішення про початок конфліктної протидії, конфлікту не буде. Тому практично у будь-якому конфлікті існує комплекс об'єктивно-суб'єктивних причин.

Організаційно-управлінські причини виникнення конфліктів серед учнів професійного ліцею пов'язанні з створенням та функціонуванням установи, де вони навчаються, з формуванням колективів та груп. Їх поділяють на наступні види:

- структурно-організаційні;
- функціонально-організаційні;
- особистісно-функціональні;
- ситуативно-управлінські.

До числа соціально-психологічних відносяться ті причини конфліктів, що зумовлені безпосередньою взаємодією учнів ліцею, фактором їхнього включення в соціальні групи. До цього типу конфліктів належать:

- втрата і викривлення інформації в процесі міжособистісної і міжгрупової комунікації;
- розбалансована рольова взаємодія людей;
- вибір різних способів оцінки результатів діяльності;
- різний підхід до оцінки одних і тих самих складних подій;
- внутрішньогруповий фаворитизм;
- змагання та конкуренція;
- обмежена здатність до децентрації;
- психологічна несумісність та ін.

Що стосується особистісних причини конфліктів учнів, то вони пов'язані, перш за все, з індивідуально-психологічними особливостями їх учасників. Вони обумовлені специфікою процесів, які відбуваються в психіці учнів в процесі їх взаємодії з іншими людьми та оточуючим середовищем. Основними особистісними причинами конфлікту в даному віці виступають:

- суб'єктивна оцінка поведінки партнера як непристойної;
- недостатня соціально-психологічна компетентність;
- низька стійкість до конфліктів;
- слабкий розвиток емпатії;
- неадекватний рівень домагань;
- холеричний тип темпераменту;
- акцентуації характеру та ін.

Чіткі межі між чотирма групами причин конфліктів поки не визначені. Не існує конкретного розмежування між соціально-психологічними й організаційно-управлінськими причинами, з одного боку, а також між соціально-психологічними причинами й особистісними – з іншого.

У ході конфлікту кожна із сторін проводить свою лінію поведінки, що може залежати від багатьох суб'єктивно-психологічних факторів. Конфліктна поведінка, як зазначає І.П.Орлянський, це чергування взаємних реакцій, спрямованих на реалізацію інтересів кожної із сторін і на обмеження інтересів опонента [3]. Схожу позицію займає Б.Джелалі, який стверджує, що конфліктна поведінка – це дії, спрямовані на те, щоб прямо чи опосередковано блокувати досягнення конфронтуючою стороною її цілей, намірів, інтересів [11].

Конфліктна поведінка – це пік у розвитку конфліктів. Вона не може тривати довгий час, і, зрештою, конфліктуючі сторони повинні будуть вибирати одну із двох програм поведінки: 1) знизити рівень напруженості, але зберегти саму конфліктну ситуацію, переводячи її у приховану форму за рахунок часткових поступок протилежних сторін; 2) шукати засобів повної ліквідації конфлікту [11].

На думку Л.О. Коберник, конфліктні форми поведінки – це такий стиль поведінки людини (фізична, вербальна, непряма агресія, роздратування, негативізм, образа тощо), який детермінує виникнення та розвиток конфліктів [7].

На основі аналізу літератури нами було виділено наступні підходи щодо видів конфліктних форм поведінки (таб.1):

Види конфліктних форм поведінки

(за результатами узагальнення літературних джерел)

№	Ознака класифікації (автор)	Види конфліктних форм поведінки
1.	За стилем поведінки (К.Томас)	1. Суперництво. 2. Уникнення. 4. Пристосування.
2.	За виконанням соціальних ролей (С.Делікатний, Ж.Плотнікова)	1. Деонстративна. 2. Регідна. 3. Некерована.

		<p>4. Раціоналістична.</p> <p>5. Безвольна.</p> <p>6. Роздратована.</p>
3.	За формою задоволення своїх потреб та вирішення ситуації (А.Анцупов)	<p>1. М'яка.</p> <p>2. Нейтральна.</p> <p>3. Жорстка.</p> <p>4. Раціональна.</p> <p>5. Ірраціональна.</p>
4.	За суб'єктивними чинниками, які спроектовуються на оточення (Н.Грішина)	<p>1. Непряма агресія.</p> <p>2. Негативізм.</p> <p>3.Образа.</p> <p>4. Почуття провини.</p>
5.	За деструктивними об'єктивними стимулами (Л.Петровська)	<p>1. Порушення трудової дисципліни.</p> <p>2. Грубощі, зухвала поведінки.</p> <p>3. Незгода і критика будь-яких пропозицій.</p> <p>4. Ігнорування вимог, ухиляння від виконання завдання.</p> <p>5. Фізична агресія.</p> <p>6. Готовність при найменшому збудженні до прояву запальності, різкості, грубощів.</p> <p>7. Підозрілість.</p> <p>8. Вербальна агресія.</p>
6.	За проявом акцентуацій характеру (Г. Ложкін, Н.Повякель)	<p>1. Гіперактивна.</p> <p>2. Дистимічна.</p> <p>3. Циклоїдна.</p> <p>4. Емотивна.</p> <p>5. Демонстративна.</p> <p>6. Збудлива.</p> <p>7. Застрягаюча.</p> <p>8. Педантична.</p> <p>9. Тривожна.</p> <p>10. Екзальтована.</p> <p>11. Інтровертована.</p> <p>12. Екставертована.</p>
7.	За ціннісними орієнтаціями особистості (Л.Коберник)	<p>1. Ситуативна.</p> <p>2. Особистісна.</p>

Між конфліктом і конфліктними формами поведінки існують причино-мотиваційні зв'язки, які визначаються взаємодією суб'єктивних і об'єктивних чинників виникнення й розвитку конфліктних форм поведінки.

Як зазначають дослідники (Н.І.Грішина, Л.О.Коберник, Н.О.Макарчук, Н.І.Пов'якель) найгостріше конфліктні форми поведінки виражені в юнацькому віці. Це спричинено низкою факторів. Перш за все, юність - це перехід від фізіологічної зрілості до зрілості соціальної, змістом якої є включення старшокласника до дорослого життя, засвоєння тих норм та правил, які існують у суспільстві. Соціальна зрілість в наш час настає пізніше, тому що необхідно значно більше часу для отримання необхідної освіти, оволодіння професією та завершення процесів соціалізації [4; 7; 9].

Суспільство, в свою чергу, ставить перед особистістю даного віку цілком конкретну й життєво важливу задачу професійного самовизначення (ще одне новоутворення віку, що стосується реалізації як особистісної, так і пізнавальної сфери), і, таким чином, створюється характерна соціальна ситуація розвитку в юнацькому віці. Соціальна ситуація розвитку в ранньому юнацькому віці - це етап переходу у самостійне життя.

За умов, що юнак залишає школу після 9 класу і продовжує навчання в спеціалізованому середньому навчальному закладі, професійному училищі, ліцеї чи розпочинає трудову діяльність зміщення кризи відбувається до 15 років, особливо це характерно для тих, хто має досить виражену гедоністичну установку. Юнацький період для таких підлітків - це час спроб і помилок, що часто супроводжується цинічним ставленням до життя, оскільки значна їх частина ще не має сформованих світоглядних установок і перебуває (за Л. Кольбергом) на рівні конвенційної моралі, а в окремих випадках, пов'язаних з асоціальною поведінкою, на доморальному рівні [3].

Соціальна ситуація розвитку в юнацькому віці - ситуація вибору життєвого шляху. Починається реалізація планів - вдала, яка приносить задоволення, чи невдала, що супроводжується розчаруваннями,

розгубленістю чи зміною життєвих цілей [3]. Таким чином, життєвий вибір, зроблений у юнацькому віці, буде залежати від спрямованості особистості, базових ціннісних орієнтацій, домінуючої мотивації, тощо і, в свою чергу, визначатиме подальший життєвий успіх і спрямованість дорослої особистості.

Основне соціальне завдання на цьому етапі – вибір професії, соціальне та особистісне самовизначення. До моменту закінчення школи юнаки та дівчата вже мають психологічно готовими до дорослого життя. Йдеться про сформованості властивостей, здібностей та потреб, які дозволили б молодій людині повною мірою реалізувати себе в праці, громадському житті, майбутній сім'ї. Передусім – це розвиток потреби в спілкуванні та освоєння способів його здійснення, формування теоретичного мислення й уміння орієнтуватись у різних його формах (науковому, художньому, етичному, правовому тощо), що знаходить своє вираження в основах наукового та громадянського світогляду; розвиток рефлексії, яка забезпечує усвідомлене й критичне ставлення до себе, становлення готовності до трудової діяльності [3].

У працях О.В.Первишевої представлений розроблений і апробований, на матеріалі учбових груп ПТУ, соціально-психологічний підхід до вивчення міжособистісних конфліктів як чинника соціалізації особистості [10].

Об'єктивною основою міжособистісних конфліктів в групах ПТУ є суперечності процесу соціалізації, які пов'язані як з психологічними особливостями віку, так із специфікою життєдіяльності юнаків.

Конфлікт є одним із засобів самоствердження особистості, будучи відображенням у міжособистісних стосунках суперечностей процесу соціалізації. Міжособистісні конфлікти в даний період мають специфічні особливості:

- своєрідність змісту конфліктів характеризується найчастіше відсутністю предмету, під яким розуміється загальний зміст активності конфліктуючих сторін;

- розбіжності і зіткнення можуть бути пов'язані з порушенням міжособистісних стосунків [9].

Аналіз літератури дозволяє виділити види міжособистісних конфліктів в учнів професійного ліцею:

- конфлікт думок;
- конфлікт інтересів;
- конфлікт цінностей;
- конфлікт зовнішньої поведінки.

Розглянемо більш детально кожен з видів. Конфлікт думок може розглядатися як адекватний засіб формування активної позиції особистості та вирішуватися конструктивним шляхом. У випадку зіткнення інтересів сторін регулювання конфліктів залежить від способів, яким надається перевага у їх відстоюванні. Схожість індивідуальних стратегій поведінки у конфлікті створює умови для вирішення проблем конструктивним шляхом.

Конфлікти цінностей несуть, в цьому віці, руйнівні психологічні наслідки для розвитку особистостей, для яких характерна несумісність стратегій конфліктної поведінки.

Конфлікт зовнішньої поведінки є характеристикою стилю взаємодії, прийнятої в групі старших підлітків, що не пов'язаний з порушенням їх міжособистісних стосунків.

В дослідженнях науковців зазначається, що міжособистісні конфлікти в учбових групах ПТУ є груповою нормою поведінки, що регулює особливості самоствердження особистості у середовищі однолітків. Засвоєння соціально цінних цілей і способів самоствердження, може служити одним із критеріїв і шляхів набуття успішності в соціалізації учнів [10].

Практика невтручання, якщо йдеться про конфлікт цінностей, може сприяти закріпленню в індивідуальному досвіді учнів соціально неприйнятних способів самоствердження, заснованих на силі та зневажливому відношенні до оточуючих, а також

розвитку і стабілізації стереотипів конфліктної поведінки у конфліктних ситуаціях, стабілізації психологічних захистів типу проєкцій, заміщень тощо.

Особливостями змісту міжособистісних конфліктів в даному віці є [9]:

- обмежувальний виховний вплив дорослого щодо ставлення до підростаючої особистості;
- зіткнення з питань еротики і сексу;
- шкільна неуспішність;
- допомога у господарських справах, акуратність;
- конфлікти у галузі автономії та авторитету, що зумовлюються ускладненням свободи молодих людей правилами ліцею тощо.

Конфлікти з однолітками в юнацькому віці найчастіше за все, за даними Х.Ремшмідта, пов'язані з суперництвом і боротьбою за лідерство. Так, конфлікти на ґрунті суперництва відбуваються як між хлопцями, так і між дівчатами [13].

В ранній юності вони виникають як у тих, так і у інших, переважно з особами своєї статі. Хлопці змагаються за лідерство в групі, за успіхи у фізичній та інтелектуальних сферах, за дружбу і прихильність. У дівчат навіть в ранній юності суперництво у край рідко пов'язано з успіхами у праці або спорті. Через більш раннє, у порівнянні з хлопцями, статеve дозрівання на перший план виступають стосунки з представниками іншої статі. Конфлікти виникають переважно через суперництво за прихильність, причому прихильність більш старших за віком хлопців.

Беззаперечною є думка В.І.Журвльова про те, що учні мають неоднакову межу поведінкової активності, можуть ставати на деякий час некерованими [5]. Такі школярі можуть ініціювати збудження інших і порушувати психологічну атмосферу колективу. Ступінь активності індивіда залежить від нього самого. Виділяють два крайніх психологічних типи:

- тип агресивної поведінки, властивий людям з емоційною нестійкістю, тривожністю, компенсуючи це демонстрацією рішучості, сміливості, несприйнятливості до загроз. Даний тип особистості не володіє умінням сприймати іншу точку зору, враховувати нюанси у взаємостосунках. Для нього характерна швидка агресивна реакція, безцеримонність, амбітність;

- тип жертвовної поведінки, що характеризується комплексом психологічних якостей, які більше провокують агресивні форми поведінки і відношення до неї [5].

Існують і проміжні форми особистості, які грають позитивну роль у вирішенні конфліктних ситуацій. Зустрічаючи перешкоди, труднощі в процесі взаємостосунків з представниками різних суспільних інститутів, індивід, що представляє явно виражений перший чи другий тип особистості, реагуватиме відповідним чином поведінки.

Підвищена конфліктність сучасних учнів професійних ліцеїв, визначає поведінку в міжособистісному спілкуванні, з переважанням настороженості, ворожості, скутості у вияві відчуттів, теплоти, підкоренням владі і силі, наявністю відчуття постійного страху. В процесі задоволення потреб індивід може зустріти значну протидію з боку інших індивідів, або соціальні обмеження. Реакція на напруження в конфліктах виникає, коли шляху до мети заважає будь-яка перешкода, і може виникати:

- наполегливість – продовжувати свою лінію;
- підсилення – старатись ще сильніше;
- обхід – йти до мети іншим шляхом;
- агресія – добиватися свого за допомогою насильства;
- звинувачення – шукати помилку або винуватих;
- відхід – піти від проблеми;
- втеча – піти від всього [8].

Поведінка такої особистості може прийняти деструктивні форми, направлені на руйнування умов перешкоджаючих досягненню її цілей,

реалізації її потреб. Все це негативно впливає на активність особи, ефективність її дій при рішенні складних життєвих проблем.

Висновки. Таким чином, емоційно стійка, задоволена особистість більшою мірою схильна до пошуків конструктивних шляхів вирішення конфліктів, на відміну від особистості, що знаходиться в емоційно нестійкому стані.

Розглянуті дослідження відображають важливі проблеми конфліктів та конфліктних форм поведінки учнів професійного ліцею.

Література:

1. Анцупов А. Я. Конфликтология : учеб. для вузов / А. Я. Анцупов, А. И. Шипилов. – СПб. : Питер, 2007. – 496 с.

2. Василюк Ф. Е. Психология переживания / Ф. Е. Василюк. – М. : Изд-во МГУ, 1984. – 200 с.

3. Вікова та педагогічна психологія : навч. посіб. / О. В. Скрипченко, Л. В. Долинська, З. В. Огороднійчук [та ін.]. – К. : Просвіта, 2001. – 416 с.

4. Гришина Н. В. Психология конфликта / Н. В. Гришина. – СПб. : Питер, 2000. – 464 с.

5. Журавлев В.И. Основы педагогической конфликтологии / В.И. Журавлев. – М. РПА. – 1995. – 183 с.

6. Ішмуратов А. Т. Конфлікт і згода. Основи когнітивної теорії конфліктів / А. Т. Ішмуратов. – К. : Наук. світ, 1996. – 188 с.

7. Коберник Л.О. Конфліктні форми поведінки як психологічний феномен. / Людмила Олександрівна Коберник // наукові записки Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка «Проблеми гуманітарних наук».- Дрогобич: Редакційно-видавничий відділ ДДПУ імені Івана Франка, 2009. – Випуск 23. Психологія. – С.119 – 132.

8. Ликсон Ч. Конфликт: семь шагов к миру / Чарльз Ликсон. – СПб. : Питер Паблишинг, 1997. – 162 с. – (Гений общения).

9. Ложкін Г. В. Психологія конфлікту: теорія і сучасна практика : навч. посіб. / Г. В. Ложкін, Н. І. Пов'якель. – К. : Професіонал, 2007. – 416 с.

10. Первишева Е.В. межличностный конфликт как фактор социализации старших подростков. – Автореф.дис.канд.психол.наук. – М. – 1989. – 26с.

11. Петровская Л. А. О понятийной схеме социально-психологического анализа конфликта / Л. А. Петровская // Теоретико-методологические проблемы социальной психологии / Моск. гос. ун-т. – М., 1977. – С. 126-143.

12. Пірен М. І. Конфліктологія : підручник / М. І. Пірен. – К. : МАУП, 2003. – 360 с.

13. Ремшмидт Х. Подростковый и юношеский возраст: проблемы становления личности / Х. Ремшмидт. – М.: Мир, 1994. – 319с.